

ԱՐՏԱՇԵՍ Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ. գ. թ., դոցենտ

artashesshahnazaryan.1950@gmail.com

ID 0009-0006-7000-5335

DOI:10.59523/1829-4596.2025.1(30)-46

ԶԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐՑԱՆԻ ԻՇԽԱՆԱՏՈՂՄԵՐԻ

ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(XII Դ. ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴ - XIII Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ) *

Ամփոփում

XII դ. վերջերին վրաց Բագրատունիների հովանավորությամբ և Զաքարյանների առաջնորդությամբ սելջուկյան տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի սկսած շուրջ քառասուն տարվա ընթացք ունեցող ազատագրական պատերազմը դրական արդյունքներ արձանագրեց: Երկրի կենտրոնական, հյուսիսային ու հյուսիսարևելյան գավառների մեծ մասն ազատագրվեց: Իրենց գոյությունը մի կերպ պահպանած իշխանատոհմերը, բարենպաստ պայմանների շնորհիվ, վերելք ապրեցին, իսկ նրանց իշխանությունները հզորացան, ինչում Զաքարյանների դերը մեծ էր:

Դրանցից որոշակի առումով առանձնանում են 1182 թ. Արցախի ամբողջական իշխանության մասնատման արգասիք Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի, Ծարի ու Ներքին

* Ներկայացվել է 21.V.2025 թ., գրախոսվել է 27.V.2025 թ., ընդունվել է տպագրության 20.VI.2025 թ.:

Խաչենի իշխանությունները: Զաքարյանները վերջին երկուսի իշխանատոհմերի հետ հաստատել էին խնամիական կապեր: Սակայն նրանց հետ Զաքարյանների փոխհարաբերությունները նույնական չէին: Եթե Ծարի իշխանատոհմը, Զաքարյանների ստորական լինելու պատճառով, նրանց հետ ուղղահայաց փոխհարաբերություններ ուներ, ապա Ներքին Խաչենի իշխանատոհմը՝ հորիզոնական, քանի որ Զաքարյանները նրան գերակա չէին:

Վերջին իրողությունից բխում է, որ Ներքին Խաչենի իշխանությունը Վրացական թագավորության մաս կազմող և Զաքարյանների գլխավորությամբ ավատատիրական իշխանությունների ցանց հանդիսացող Զաքարյան Հայաստանի մաս չի եղել:

Քանալի բառեր՝ Արցախ, Զաքարյաններ, Իվանե Ա, Դոփ, Ծար, Հասան-Ջալալ, Խորիշահ:

Ներածություն

Զաքարյանների ու Արցախի իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունները դիտարկվող ժամանակահատվածի հայոց պատմության ուշագրավ էջերից են: Դրանց վերհանումն օգնում է հնարավորինս ամբողջական ու պատմական իրողություններին համապատասխան պատկերացում կազմելու զարգացած ավատատիրության շրջանի երկրորդ փուլի Հայաստանի այդ նշանավոր հայկական իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունների մասին: Քննվող հիմնահարցի մասին ժամանակի հայկական գրչագիր ու վիմագիր և օտար որոշ սկզբնաղբյուրներում պահպանված

տեղեկությունները հարուստ չլինելով հանդերձ դա թույլ են տալիս: Նաև նպաստում են պարզելու Զաքարյան Հայաստանի՝ Զաքարյանների գլխավորած ավատատիրական աստիճանակարգում Արցախի իշխանատոհմերի ներկայացվածության և նրանց իշխանությունների՝ Զաքարյան Հայաստանի կազմում ընդգրկվածության հարցերը:

Ադրբեջանի կողմից Արցախի բռնազավթումից ու հայազրկումից հետո ադրբեջանականացվում է ոչ միայն ի բնե հայկական այդ երկրամասը, այլև սեփականացվում է նրա պատմությունը՝ հռչակելով աղվանական=ադրբեջանական: Հետևաբար, Արցախի պատմության ցանկացած դրվագի անաչառ քննությունն ունի ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական նշանակություն: Առավել ևս, որ Ադրբեջանում պետական մակարդակով Արցախի պատմության խորացող նենգափոխումն ունի մեկդարյա պատմության:

Վերոգրյալով պայմանավորված, Արցախի պատմության տարբեր շրջաններ, դրվագներ ու հիմախնդիրներ մշտապես գտնվել են հայ պատմագիտության ուշադրության կենտրոնում: Դրանցից է նաև սույն հոդվածի քննության առարկան, որին այս կամ այն չափով, հիմնականում թռուցիկ, անդրադարձել են Հ. Մանանդյանը, Լ. Բաբայանը և, հատկապես, Բ. Ուլուբաբյանն ու Ա. Հակոբյանը: Սակայն Զաքարյանների և Արցախի իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունները հոդվածային հատուկ քննության առարկա չեն դարձել և իրենց ամբողջության մեջ չեն քննվել: Բացի այդ, նշված հեղինակների որոշ դիտարկումները կարոտ են սրբագրման ու լրացման, ինչը

կփորձենք անել:

Արցախը XII դ. վերջերին և Ջաքարյանների ու նրա իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունների հաստատումը

Հայոց Արևելից կողմանքում X դ. ստեղծված հայկական փոքրիկ թագավորություններն անկարող լինելով դիմակայել սելջուկյան գնալով ահագնացող ճնշմանը, մինչև XI դ. վերջին քառորդը հաջորդաբար լքեցին պատմության ասպարեզը: Այդուհանդերձ, «ի տարբերություն օր. Փառիսոսի, Խաչենի (=Արցախի- Ա. Շ.) արքայական տոհմը, ըստ ամենայնի, գոյատևել է թեկուզ բաժանված մանր տիրույթների»¹:

Արցախի իշխանությունները նախ համառորեն պայքարում էին Գանձակի ամիրության, ապա 1136 թ. նրան փոխարինած և մինչև 1225 թ. գոյություն ունեցած Գանձակի Ելտկուզյան աթաբեկության դեմ: Այդ իրողությանը 1182 թ. Դադիվանքում կանգնեցրած խաչքարի հակառակ երեսին թողած վիմագրում փաստել է Խաչենի իշխանապետ Հասան Կրոնավորյալը: Նա մասնավորապես նշել է, որ իր ավագության, այսինքն, իշխանապետության 40 տարում՝ 1142 թ. սկսած շատ է պատերազմել և աստժո օգնությամբ հաղթել իր թշնամիներին²:

Նույն վիմագրում Հասան Կրոնավորյալը նշել է, որ այդ թվականին իր բերդերն ու գավառները հանձնել է որդիներ-

¹ **Յակոբեան.** 2020, 293:

² Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 198:

րին և կրոնավորելու նպատակով մտել վանք, այսինքն Դադիվանք ու կանգնեցրել սույն վիմագիր խաչքարը³։ Նույն վանքում այդ թվականին իր կանգնեցրած խաչքարի վրա թողած արձանագրության մեջ նրան կրկնորդել է կինը՝ Մաճնաբերդի տեր Կյուրիկի Բ-ի դուստր Մաման (Մամքանը)⁴։ Ուշագրավ է, որ իր արքայական ծագումը շեշտելը չմոռանալով իրեն թագուհի հորջորջած Մաման չի զլացել շեշտել, որ ամուսնու հետ 30 տարի ավագություն է վարել. «կացաք յաւագութեան յամս։ Լ։»⁵։

Սակայն ընդամենը հինգ տարի անց՝ 1187-ին, Խոսրով Գանձակեցու վկայաբանության մեջ Մխիթար Գոշի հայտնածից հետևում է, որ Արցախում, ինչպես Հ. Մանանդյանն է բնութագրել. «անիշխանություն» էր տիրում⁶։ Մխիթար Գոշի համաձայն «Ի ժամանակս բռնակալութեան (Ե) ղեմացոց, յորում վաղ ուրեմն բարձեալ էր թագաւորութիւնն Հայոց իսպառնսպուռ և անտերունչք շրջէին մնացորդք իշխանաց, որ ընդ բնաւ աշխարհս վատատե(ա)լք, ոչ հնազանդելով միմեանց, մանաւանդ այնոքիկ, որ բնակեալ էին յամուրս աշխարհին Արցախայ... Ոչ գոյ ի ժամանակի յայսմիկ առաջնորդ որ հովուէ»⁷։

Շատ չանցած Արցախում ևս անիշխանական վիճակը վերացավ։ Դրան հատկապես նպաստեցին Գանձակի

³Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 198։

⁴Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 215։

⁵Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 215։

⁶Մանանդյան. 1952, 119։

⁷Խոսրով Գանձակեցու վկայաբանությունը. 1896, 590-591։

Ելտկուզյան աթաբեկության դեմ Զաքարյանների գլխավորած հաղթական մարտերի շնորհիվ նրա տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերի (այդ թվում և Արցախում) ազատագրումն ու նրա թուլացումը: Դրա շնորհիվ Արցախի իշխանությունների վերելքի պայմաններ ստեղծվեցին: Արցախի որոշ իշխանատոհմերի հետ Զաքարյանների խնամիական կապերի հաստատումը ևս իր դրական դերը խաղաց:

Դրանում այդ ժամանակ Զաքարյանների տոհմավագ մեծ Սարգսի դերը դժվար է գերազնահատել: Ժամանակի թե՛ հայտնի, և թե՛ նոր բարձրացող իշխանատոհմերի հետ խնամիական կապերի հաստատումը նա իրավացիորեն համարում էր Զաքարյանների դիրքերի ամրապնդմանն ու ազդեցության տարածմանը նպաստող միջոցներից մեկը: Զաքարյանների հետ խնամիանալով նույնին էին ձգտում նաև Արցախի իշխանատոհմերը:

Մեծ Սարգիսն իր հինգ դուստրերից Վանենուն (Նանա) կնության էր տվել Մաժնաբերդի տեր Աբաս Կյուրիկյանին: Սակայն նա երկու տարի անց⁸ 1176-ին, վախճանվեց⁹: Ինչ վերաբերում է նրա Արցախ հարս գնացած դուստրերին, ապա նրանցից Խորիշահը դարձել էր Ներքին Խաչենի իշխան Վախտանգ Տանգիկի կինը, իսկ Դոփը՝ Ծարի իշխանատոհմից Հասան Ա Ծարեցու:

Իր կրտսեր եղբայր Վահրամի մահվանից հետո նրա որդիներին խնամակալող մեծ Սարգիսը նրանցից ավա-

⁸ **Գանձակեցի**. 1961, 152:

⁹ Ժամանակագրություն Ստեփանոսի Օրբելեանի. 1942, 19:

գին՝ Բլուզ Զաքարեին, ամուսնացրել էր Արցախի ոչ անհայտ Դեսոմյան իշխանատոհմին պատկանող Հասանի դուստր Խաթունի հետ:

Այդ մասին տեղեկանում ենք Հաղբատի Խաթունաշեն Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատին Խաթունի թողած 1204-1216 միջակայքով թվագրվող¹⁰ արձանագրությունից: Ըստ դրա, Խաթունն այդ եկեղեցին կառուցել է ի հիշատակ ամուսնանալիս Արցախից իր հետ ինչ-ինչ պատճառով եկած եղբայրների՝ «առ դռան կաթողիկեիս, հուղարկավորված Սենեքերիմի ու Սևադայի¹¹»: Թերևս ենթադրելի է, որ նրանց Բլուզ Զաքարեին ապավինել է դրդել Արցախում անապահով վիճակում գտնվելը:

Կոպիտ հաշվարկներով, այն է՝ ելնելով Աբաս Կյուրիկյանի հետ Վանենու 1174 թ. ամուսնանալու և մեծ Սարգսի 1187 թ. վախճանվելու մասին¹² առկա հավաստի տվյալներից, նաև Արցախի իշխանատոհմերի հետ Զաքարյանների խնամիական կապերի, այսինքն, փոխհարաբերությունների հաստատումը կարելի է թվագրել 1170-ական թվականներով:

Զաքարյանների հետ սերտ փոխհարաբերություններ էր հաստատել նաև Վասակ իշխանի գլխավորությամբ XII դ. վերջերին Խաչենից Վայոց Ձորում հաստատված Խաղբակյան իշխանատոհմի ավագ ճյուղը: Նրա «կրտսեր տոհմաճյուղը մնացել է Խաչենում և գտնվել Հասան-Ջա-

¹⁰ **Շահնազարյան.** 1990, 68:

¹¹ Դիվան հայ վիմագրության. 2012, 208:

¹² Դիվան հայ վիմագրության. 2012, 108:

լայանների քաղաքական ազդեցության ոլորտում»¹³:

Զաքարյանների ու Արցախի իշխանատոհմների փոխհարաբերությունները XIII դ. առաջին կեսին

Մինչև XIII դ. երկրորդ տասնամյակի սկզբներն Արցախի իշխանատոհմների ու Զաքարյանների փոխհարաբերությունների մասին ինչպես գրչագիր, այնպես էլ վիմագիր սկզբնաղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել:

Վախտանգ Տանգիկի ու Խորիշահի պատվերով 1212-1214 թթ. միջակայքում ընդօրինակված Ավետարանի գրիչը հիշատակարանում հայտնել է նրանցից առաջինի՝ Վախտանգի թոռ և Հասանի որդի, իսկ երկրորդի՝ «դուստր մեծ սպարապետին Սարգսի» լինելը¹⁴: Սակայն Վախտանգ Տանգիկը բավարարվել է լոկ Խորիշահի՝ իր լծակիցը, զուգակիցը լինելը փաստելով¹⁵, հարկ չհամարելով հայտնել, որ նա մեծ Սարգսի դուստրն է:

Փոխարենը, Խորիշահը Մեծրանից Սուրբ Հակոբա վանքի արևմտյան եկեղեցու 1214 թվակիր արձանագրության մեջ հայտնում է, որ ինքը Խաչենի տեր Վախտանգի կինն է, մեծ Սարգսի դուստրը և Զաքարեի ու Իվանեի քույրը¹⁶: Ընդ որում, Խորիշահը որդիներից երկուսին կոչել էր իր եղբայրների անուններով¹⁷, ինչն ամուսնու առարկությա-

¹³ Մարգարյան. 2023, 234:

¹⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, 94:

¹⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, 94:

¹⁶ Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 12:

¹⁷ Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 40:

նը չէր հանդիպել:

Վախտանգ Տանգիկը 1214-ին վախճանվեց և Ներքին Խաչենի իշխան դարձավ նրա ավագ որդին՝ պապի անունը կրող Հասան-Ջալալը: Վախտանգ Տանգիկի մահվան մասին հայտնած Վարդան վարդապետը, փաստելով նրա մեծ Սարգսի փեսան լինելը, սխալմամբ նշել է, որ նա թողել է «երկու տղայս, զՀասան, որ և ի գգուանաց Ջալալիօլա, և Ջաքարէ՝ որ և Նասրադօլա»¹⁸: Ապա հավելել է. «զորս խնամարկէր Իւանէ մարբն իւրեանց Խորիշահիւ»¹⁹: Վարդան վարդապետի այս վկայության հիմամբ Հ. Օրբելին նկատել է, որ Վախտանգի մահից հետո «Իվանեն իր քույր Խորիշահի հետ դաստիարակում էր և նրա որդիներ Ջաքարեն ու Հասանին»²⁰:

Անդրադառնալով Հ. Օրբելու այս դիտարկմանը, Բ. Ուլուբաբյանը գտել է, որ պատմիչի խոսքերն այդպես չպետք է հասկանալ, պատճառաբանելով, որ «նախ «խնամարկել» նշանակում է ոչ թե «դաստիարակել», այլ հոգալ, իսկ տվյալ դեպքում՝ հովանի լինել»²¹: Ապա համոզմունք է հայտնել, որ Վարդան վարդապետի այս «տեղեկությունն այնքան էլ վստահելի չէ» թեկուզ այն պատճառով, որ նա Վախտանգի որդիներից հիշատակում է միայն երկուսին²²:

Որ պատմիչը Վախտանգի չորս որդիների թիվը ճիշտ

¹⁸Հաւաքումն պատմութեան. 1862, 140:

¹⁹Հաւաքումն պատմութեան. 1862, 140:

²⁰Օրբելի. 1963, 149.

²¹Ուլուբաբյան. 1975, 173:

²²Ուլուբաբյան. 1975, 173:

չի ներկայացրել, անվիճելի է: Սակայն նա «խնամարկել» բառը, որ նշանակում է «խնամ ածել կամ տանել, ունել, խնամել»²³, հենց այդ և ոչ թե «դաստիարակել» իմաստով է օգտագործել, ինչպես ներկայացրել է Հ. Օրբելին: Ուստի, Վախտանգ Տանգիկի ու Խորիշահի որդիների թվի հարցում Վարդան վարդապետի վրիպումը նրա ամբողջ վկայությունը կասկածի տակ լինելու հիմք չպետք է դառնա: Ի դեպ, Հ. Օրբելին քիչ անց Իվանե Ա-ին Հասան – Ջալալի ոչ թե դաստիարակ, այլ խնամակալ է համարել»²⁴:

Քեռու կողմից խնամակալվելով հանդեձ, Արցախի իր ժամանակի ամենահզոր ու նշանավոր իշխան և ժամանակակիցների կողմից արքա, թագավոր հռչակված Հասան – Ջալալը, ի տարբերություն իր մորաքույր Դուփի ժառանգների, փաստորեն խուսափել է Ջաքարյանների հետ մայրական գծով իր ազգակցությունը շեշտելուց: Եվ դա այն դեպքում, երբ անգամ ան-Նասիվին Հասան Ջալալի հետ կապված 1227 թ. իրադարձություններին անդրադառնալիս նրա անձը կարևորելու միտումով շեշտել է, որ նա Իվանե ալ-Քուրջիի, այսինքն, Իվանե Ա Ջաքարյանի քրոջ որդին է²⁵:

Թե որն էր Ջաքարյանների հետ իր ազգակցական կապը Հասան-Ջալալի՝ փաստորեն լռության մատնելու պատճառը, դժվար է ասել: Այդ հանգամանքը թերևս կարելի է բացատրել հետևյալով. Վարդան վարդապետի վկայությամբ, 1214թ. «զՀաթերք յԻվանե տուին տիարք նորա, զի

²³Նոր բառագիրք Հայկազեան լեզուի. 1979, 950:

²⁴Орбели. 1963, 150.

²⁵Ин - Насиви. 1973, 211.

մեռավ Վաղթանգ բուն տէր նորա և որդիք իւր տարա-
ժամ»²⁶: Դժվար չէ կռահել, որ սա կատարվել է ոչ առանց
Իվանե Ա-ի ճնշման, քանզի դրա շնորհիվ նա «ընդիուպ
մոտեցավ իր քեռորդիների... Դոփյանների ու Ներքին Խա-
չենի իշխան Հասան-Ջալալի կալվածքների սահմաննե-
րին»²⁷:

Իվանե Ա-ն Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի Վախտանգ
իշխանի տիրույթներն իր իշխանությանը կցելու փոխարեն
հանձնեց Դոփի սերունդ Դոփյաններին, դրանք միացնե-
լով նրանց Ծարի իշխանությանը: Եվ դա այն դեպքում,
երբ Հաթերքի իշխանությունը սահմանակից էր Ծարի ու
Ներքին Խաչենի իշխանություններին և թվում է, թե արդա-
րացի կլիներ նրա տարածքը վերջիններիս միջև բաժանել:
Առավել ևս, որ ինչպես ստորև կտեսնենք, Հասան-Ջալալը
հավակնություններ ուներ Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի
իշխանությունում գտնվող Չարաբերդի (Ջրաբերդ), Կար-
կառի ու Ականայի նկատմամբ²⁸:

Բ. Ուլուբաբյանի կարծիքով, Իվանե Ա-ն հովանավո-
րում ու ամեն տեսակ օժանդակում էր Դոփին և «Ծարա իշ-
խանության համար ստեղծում... մի տեսակ արտոնյալ վի-
ճակ Արևելյան Հայաստանի մանր իշխանությունների շար-
քում»²⁹: Սակայն արդեն տեսանք, որ նա աջակցում էր նաև
այրիացած Խորիշահին, խնամակալելով նրա որբացած

²⁶Հաւաքուն պատմութեան. 1862, 140:

²⁷Հայոց պատմություն. 2014, 227-228:

²⁸Կիրակոս Գանձակեցի. 1961, 359:

²⁹Ուլուբաբյան. 1975, 152:

որդիներին: Հետևաբար, Հաթերքի իշխանությունը միայն Դոփյաններին հաճնելը պայմանավորված էր այլ հանգամանքով: Բանն այն է, որ վերջիններս Իվանե Ա-ի ստորականներն էին, իսկ Հասան-Ջալալը՝ ոչ: Հետևաբար, Դոփյանների հետ Իվանե Ա-ի փոխհարաբերությունները կրում էին ուղղահայաց, իսկ Հասան-Ջալալի հետ՝ հորիզոնական բնույթ: Վերոգրյալով պայմանավորված, Հասան-Ջալալը՝ Ջաքարյանների հետ իր մայրական կողմով ազգակցական կապը սոսկ եզակի բացառությամբ³⁰ թեթևակի շեշտելը պատահական չէր:

Հասան – Ջալալի՝ Ջաքարյանների ստորական չլինելու իրողությունից հետևում է, որ Ներքին Խաչենի իշխանությունը Վրացական թագավորության մաս կազմող և Ջաքարյանների գլխավորությամբ ավատատիրական իշխանությունների ցանց հանդիսացող Ջաքարյան Հայաստանի մաս չէր կազմում: Հետևաբար, նա ի տարբերություն Դոփյանների, Ջաքարյան Հայաստանի՝ Ջաքարյանների գլխավորած ավատատիրական սանդուղքում տեղ չէր զբաղեցնում:

Հասան-Ջալալն այդուհանդեժ գնահատելի սերտ ազգօգուտ գործնական կապեր ուներ Ջաքարյանների Վահրամյան տոհմաճյուղը գլխավորող իրենից հզոր իշխան և մայրական կողմով արցախյան արմատներ ունեցող Վահրամ Գագեցու հետ: Նա Վրացական թագավորության մսախուրթ-ովսուցեսն էր՝ Բլուզ Ջաքարեի որդին: Այդ կա-

³⁰Դիվան հայ վիմագրության. 1982, 38:

պերի վկայությունն է այն, որ Վանական վարդապետի «Հարցմունք և պատասխանիք» մեծարժեք, բայց, ցավոք, դեռ անտիպ երկը հեղինակվել է Հասան-Ջալալի ու Վահրամ Գագեցու համատեղ խնդրանքով: Դա է փաստում այդ երկի մի հատվածի խորագիրը. «Խնդիրք Վահրամա իշխանի և Ջալալա Հայջենո գավառի և պատասխանի Վանական վարդապետի»³¹:

Հասան-Ջալալն Ականային, Չարաբերդին ու Կարկառին տիրացավ հավանաբար 1251 թ.³² Ոսկե հորդայի խան Բաթուի որդի Սարթախի օգնությամբ: Վերջինս իր մոտ գնացած և օգնության խնդրանքով դիմած Հասան-Ջալալին ընդառաջելով «տարեալ առ հայրն իւր, մեծապատիւ արար և ետ ի նա զհայրենիս իւր զՉարաբերդ և զԱկանա և զԿարկառն, զոր հանեալ էին յառաջագոյն ի նմանէ ազգն թուրքաց և վրաց»³²: Իրականում, մասնավորապես Չարաբերդը սելջուկներից նախքան 1211 թ. ազատագրել և ոչ թե Հասան-Ջալալից «հանեալ էին» Չաքարյանները³³: Քանի որ Սյունիքի ու Գեղարքունիքի ուղղությամբ ազատամարտերը գլխավորում էր Իվանե Ա-ն, անկասկած հենց նա է Չարաբերդն առել սելջուկներից³⁴: Գեղարդում թողած 1219 թվակիր մի արձանագրության մեջ էլ Իվանե Ա-ն հայտնում է, որ գրավել է նաև Ականան³⁵: Որ Կարկառը ևս նա է

³¹Մատենադարան, ձեռ. № 2189, թիվ 211^ա:

³²**Գանձակեցի**. 1961, 359:

³³Պատմութիւն նահանգին Սիսական. 1910, 392:

³⁴Հմմտ. **Ուլութբեյան**. 1975, 190:

³⁵**Հովսեփյան**. 1969, 299:

գրավել, կասկածից վեր է: Այսպիսով, նա էր Չարաբերդը, Ականան ու Կարկառը գրավել և հանձնել Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի իշխան Վախտանգին:

Բաթու խանին Հասան-Ջալալի այցելությունը Հ. Մանանդյանը համարել է «հավանական մի նշան, որ մոնղոլների օրոք Ներքին Խաչենը եղել է անկախ իշխանություն և չի գտնվել Զաքարյանների, այսինքն, Վրաստանի գերիշխանության տակ»³⁶: Լ. Բաբայանն էլ, վկայակոչելով Գանձասարի վանքում Հասան – Ջալալի թողած 1240 թվակիր արձանագրության³⁷ սխալներով հրատարակված տեքստը, կարծիք է հայտնել, որ նա այդ ժամանակ «Ներքին Խաչենը հանել էր Վրաստանի ու Զաքարյանների գերիշխանությունից»³⁸:

Բ. Ուլուբաբյանն իր հերթին այդ արձանագրության նույն հրատարակությունն օգտագործելով հանդերձ եկել է ընդունելի եզրակացության, ըստ որի «40-ականներին (1240 – ականներին – Ա. Շ.) ևս Հասան – Ջալալի տիրույթը չէր մտնում Ավագյան (Ավագ Զաքարյանի- Ա. Շ.) թումանի մեջ, այլ ինքնուրույն ռազմավարչական միավոր էր՝ միայն հարկատու մոնղոլներին»³⁹: Հետագայում՝ 1256 թ., Հասան- Ջալալը Սարթախի օգնությամբ հասավ նրան, որ մոնղոլական մեծ խան Մանգուն (1251-1256) «ետ նմա գիր իշխանութեան իւրոյ տիրել սեփականաբար և ոչ երկնչել

³⁶Մանանդյան. 1952, 221:

³⁷Դիվան հայ վիմագրության. 2012, 38:

³⁸Բաբայան. 1964, 262:

³⁹Ուլուբաբյան. 1975, 192:

յումներէ»⁴⁰: Այսպիսով, XII դ. վերջերից մինչև XIIIդ. կեսերը Ներքին Խաչենի՝ հետագայում Հասան- Ջալալյան անվամբ հայտնի դարձած իշխանատոհմը Ջաքարյանների հետ ուներ հորիզոնական կապեր և նրանց ստորական չէր:

Հասան Ա Ծարեցու հետ ամուսնացած Ջաքարյան իշխանադուստր Դոփն ամուսնու մահվանից հետո աչքի ընկավ Ծարի ու Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի իշխանությունում արտակարգ ազդեցությամբ և արդյունաշատ գործունեությամբ, որի շնորհիվ Ծարի իշխանատոհմը հետագայում կոչվեց նրա անունով: Ժամանակին Կարապետ եպիսկոպոսը⁴¹և նրա հետ համերաշխված Հ. Մանանդյանը⁴² ենթադրել են, որ Դոփը Գեղարքունիքի մեծ մասը որպես օժիտ է ստացել: Սակայն, ինչպես նկատել է Բ. Ուլուբաբյանը, Իվանե Ա-ը Գեղարքունիքն այդ ժամանակ դեռ չէր ազատագրել⁴³: Նա այն ազատագրեց հետագայում մինչև 1211 թ. և նվիրեց քրոջը: Դա Բ. Ուլուբաբյանն անհիմն համարում է Գեղարքունիքի նկատմամբ ծարեցիների՝ իբրև տիրույթի և ժառանգական իրավունքի միայն վերահաստատում⁴⁴:

Ջաքարյանների ու Ծարի իշխանատոհմի ազգակցական կապը նաև Դոփի հեղինակությամբ ու ազդեցությամբ

⁴⁰Գանձակեցի. 1961, 373:

⁴¹Կարապետ. 1914, 155-156:

⁴²Մանանդյան. 1952, 156

⁴³Ուլուբաբյան. 1975, 162

⁴⁴Ուլուբաբյան. 1975, 162:

պայմանավորված՝ մնում էին սերտ: Դրա վկայությունն են ինչպես նրա, այնպես էլ իր երկու որդիների կողմից այդ կապի պարբերաբար հիշատակումները: Անխաթար էին նաև երկու տոհմերի գերակա-ստորակայական հարաբերությունները: Դրանք չխախտվեցին նաև մոնղոլական տիրապետության հաստատումով:

Ասվածի հավաստումն են հոր մահվանից հետո Ծարի ու Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի իշխանության գլուխ անցած Գրիգոր իշխանի՝ Խադարա վանքին 1244 թ. նվիրած Ավետարանի հիշատակարանում իր իսկ թողած վկայությունները: Բանն այն է, որ նա իր հեծելազորով մի քանի հայ իշխանների, մասնավորապես Ավագ Զաքարյանի, Վահրամ Գագեցու և Հասան – Զալալի հետ 1242-1243 թթ. մասնակցել է Իկոնիայի սուլթանության դեմ մոնղոլների երկու արշավանքներին և հիշատակարանում պատմում է այդ մասին, լրացնելով Կիրակոս Գանձակեցուն⁴⁵: Նա նախ ներկայանում է իբրև «Գրիգոր, որդի Հասանայ Դոփին, քուերորդի սպարապետացն Հայոց և Վրաց Զաքարիայի և Իվանեի»⁴⁶: Ապա հայտնում է, որ երկրորդ արշավանքի ժամանակ Կեսարիայում «առեալ զԱւետատարանս պարոնն իմ Ավագն (Ավագ Զաքարյանը- Ա. Շ.) եւ ետ ինձ, եւ իմ խնտալից եղեալ... բերել ետու ի նախասացեալ սուրբ ուխտս»⁴⁷: Ընդունելով հանդերձ, որ Գրիգորը ենթակա էր

⁴⁵Գանձակեցի. 1961, 280:

⁴⁶Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, 228:

⁴⁷Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1984, 228:

իր քեռորդի Ավագին⁴⁸, Բ. Ուլուբաբյանը չգիտես ինչու հավանական է համարել, որ «այս արշավանքի ընթացքում Գրիգորը գտնվել է Հասան - Ջալալի հրամանի ներքո»⁴⁹, ինչն իրականությանը չի համապատասխանում:

Գրիգորի եղբայր Հովհաննեսը եղել է հոգևորական: Հաղբատի վանքի սուրբ Գրիգոր մատուտում թողած մի արձանագրության մեջ նա հայտնում է Զաքարե Բ և Իվանե Ա Զաքարյանների հետ իր ազգակցական կապի մասին, հավելելով, որ «հրամանաւ սոցա կոչեցա(յ) յեպիսկոպոսութիւն սուրբ աթոռայս Հաղբատա(յ)»⁵⁰: Հովհաննեսը հուղարկավորվել է Զաքարյանների հոգաձությունը վայելող Հաղբատի վանքի գավթում՝ մոր կողքին: Ընդ որում, նրանց տապանաքարերի վրա արձանագրված է Զաքարե Բ-ի ու Իվանե Ա-ի՝ համապատասխանաբար քեռորդի և քույր լինելը⁵¹:

Զաքարյանների և Ծարի հետագայում Դոփյան անվանումը ստացած իշխանատոհմի փոխհարաբերությունների մասին աղբյուրներում առկա տեղեկությունները վերոշարադրյալով սահմանափակվում են: Ինչ վերաբերում է արցախյան ծագում ունեցող Խաղբակյանների հետ Զաքարյանների փոխհարաբերություններին, ապա Գ. Հովսեփյանի վերը վկայակոչված կոթողային աշխատությունում դրանք մանրագնին ու շահեկան քննության են արժանա-

⁴⁸Ուլուբաբյան. 1975, 190:

⁴⁹Ուլուբաբյան. 1975, 232:

⁵⁰Ղաֆադարյան. 1963, 180:

⁵¹Դիվան հայ վիմագրության. 2012, 172:

ցել: Հետևաբար, դրանց ամսագրային հոդվածի սահմաններում անդրադառնալու հարկը չկա:

Եզրակացություններ

Զաքարյանների և Արցախի իշխանատոհմերի փոխհարաբերությունները սկիզբ են առել մոտավորապես 1170-ական թվականներին՝ խնամիական կապերի հաստատումով: Դրանց միջոցով մեծ Սարգիս Զաքարյանն ուզում էր ամրապնդել իր նոր բարձրացող տոհմի դիրքերն ու ազդեցությունը: Զաքարյանների հետ խնամիանալով իրենց դիրքերի ամրապնդմանն ու, ինչու չէ, հզորացման էին ձգտում նաև նրանց հետ խնամիացող Ներքին Խաչենի ու Ծարի իշխանատոհմերը:

Զաքարյանները սերտ հարաբերություններ հաստատեցին Ծարի իշխանատոհմի հետ, որը դարձավ նրանց նաև ստորական: Ինչ վերաբերում է Ներքին Խաչենի հետազայում Հասան-Ջալալյան կոչված իշխանատոհմին, ապա այն Զաքարյանների ստորական չդարձավ և նրանց հետ պահպանում էր ոչ թե ուղղահայաց, ինպես Ծարի իշխանատոհմի դեպքում էր, այլ՝ հորիզոնական կապեր: Դրա հետևանքով Ներքին Խաչենի իշխանությունը, ի տարբերություն Ծարի ու Հաթերքի կամ Վերին Խաչենի իշխանության, չմտավ Վրացական թագավորության մաս կազմող Զաքարյան Հայաստանի մեջ:

Գրականություն/References/Литература

1. **Բաբայան Լ.** 1964, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII-XIV դարերում, Երևան, Հայաստանի պետական հրատարակչություն, 608 էջ:
Babayan L. 1964, The Social-economic and Political History of Armenia in XIII-XIV centuries, Yerevan, State Publishing House of Armenia, 608 p.
2. Դիվան հայ վիմագրության 1982, պրակ V, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 347 էջ:
Divan of Armenian Lithograph 1982, vol. V, Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia, 347 p.
3. Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբելեանի 1942, Երևան, Մատենադարան, 46 էջ:
Chronicles by Stepanos Orbelyan 1942, Yerevan, Matenadaran, p. 46.
4. Խոսրով Գանձակեցու վկայաբանությունը 1896, «Արարատ», էջ 590-591:
Martyrology by Khosrov Gandzaketsi 1896, "Ararat", pp. 590-591.
5. **Կարապետ եպիսկոպոս** 1864, Դոփյանք և Մելիք-Շահնազարյանք, նյութեր հայ մելիքության մասին, մաս Բ, Էջմիածին, էլեկտրաշարժ տպարան Մայր Աթոռի, 234 էջ:
Bishop Karapet 1864, Dopyan and Melik-Shahnazaryan, Materials on Armenian Melikutyun, part B, Etchmiadzin, electric printing, Mother See of Holy Etchmiadzin, 234 p.

6. **Կիրակոս Գանձակեցի** 1961, Պատմություն հայոց, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 426 էջ:
Kirakos Gandzketsi. 1961, History of Armenians, Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia, 426 p.
7. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ դար 1984, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 987 էջ:
Colophons of Armenian Manuscripts, XIII century 1984, Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia, 987 p.
8. Հայոց պատմություն 2014, հ. II, գիրք երկրորդ, Երևան, «Զանգակ» հրատ., 798 էջ:
Armenian History 2014, vol. II, book 2, Yerevan, Zangak Publishing House, 798 p.
9. Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ 1862, ի Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 184 էջ:
The Collection of History Illustrated by Vardan Vardapet 1862, Venice, St. Lazarus, 184 p.
10. **Հովսեփյան Գ.** 1969, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մեջ, Անթիլիաս, 523 էջ:
Hovsepyan G. 1969, The Khaghbakians or Proshians in Armenian History, Antilias, 523 p.
11. **Մանանդյան Հ.** 1952, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 455 էջ:
Manandyan H. 1952, Examinational History of Armenia, vol. III, Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia, 455 p.
12. Մատենադարան ձեռ. № 9188, թ. 211^ա:
Matenadaran, manuscript № 9188, paper 211^a.

13. **Մարգարյան Հ.** 2023, Նշանավոր իշխանական տները Հայաստանում ԺԲ դարից - ԺԳ դարի առաջին կեսին, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 279 էջ:
Margaryan H. 2023, Notable Princely Dynasties of Armenia in the first half of XII-XIII centuries, Yerevan NAS Publishing House of RA, 279 p.

14. **Յակոբեան Ա.** 2020, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղուանքում և Հայոց Արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար (պատմաաղբյուրագիտական քննություն), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 439 էջ:
Yakobean A. 2020, Royal and Princely Dynasties in Aghuanq and Eastern Armenia from antic times till XIII century (historical source studies), Yerevan, NAS Publishing House of RA, 439 p.

15. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի 1979, հատոր առաջին, Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 1140 էջ:
 New word book of Haykazyan language 1979, vol. I, Yerevan, Publishing House of Yerevan State University, 1140 p.

16. **Շահնազարյան Ա.** 1990, Վահրամյանների իշխանությունը, Երևան, «Հայաստան», 215 էջ:
Shahnazaryan A. 1990, Princely Dynasty of the Vahramyans, Yerevan, Armenia Publishing House, 215 p.

17. Պատմություն նահանգին Սիսական արարեալ Սեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց 1910, էլեկտրաշարժ տպարան օրիորդ Ն. Աղանեանցի, 618 էջ:

The History of Sis state by Stepanos Orbelyan and archbishop of Syunik 1910, electric printing of Ms. N. Aghayants, 618 p.

18. **Ուլուբաբյան Բ.** 1975, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 454 էջ:

Ulubabyan B. 1975, The Princely Dynasty of Khachen in X-XVI centuries, Yerevan, NAS Publishing House of Soviet Armenia, 454 p.

19. **Ан-Насиви** 1973, Шихаб ад-Дин мухаммед ан-Насиви, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Баку, издательство "Элм", 453 с.

An-Nasivi 1973, Shihab ad-Din Muhammad an-Nasivi, The Life of Sultan Jalal ad-Din Mankburny, Baku, Elm Publishing House, 453 p.

20. **Орбели И.** 1963, Избранные труды, হাসан - Джалал, князь Хаченский», Ереван, изд. АН АРМ. ССР, 683 с.

Orbeli I. 1963, Selected Works, Hasan Jalal, Prince of Khachen, Yerevan, Publishing House of Soviet Armenia, 683 p.

Арташес И. Шахназарян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент*, **Взаимоотношения Закарян с княжескими родами Арцаха (последняя четверть XII в. – первая половина XIII в.)**

Резюме

Освободительная война армянского народа против сельджукского владычества, начавшаяся в конце XII в. под эгидой грузинских Багратидов и под руководством Закарян, длилась около сорока лет и привела к положительным результатам. Были освобождены большинство центральных, северных и северо-

восточных гаваров страны. Княжеские роды, сумевшие сохранить свое существование, усилились благодаря благоприятным условиям, при этом Закаряны сыграли в этом ключевую роль.

Среди них в определенной степени выделяются арцахские княжества: Верхний Хачен (или Атерк), Цар и Нижний Хачен. Закаряны установили родственные связи с княжескими родами двух последних. Однако характер этих отношений был различным: если княжеский род Цара находился в вассальной зависимости от Закарянов, то род Нижнего Хачена сохранял равноправные отношения, поскольку Закаряны не являлись их сюзеренами.

Этот факт свидетельствует о том, что до установления монгольского владычества княжество Нижнего Хачена не входило в состав Закарянской Армении, представлявшей собой сеть феодальных княжеств под управлением Закарянов и находившейся в составе Грузинского царства.

Ключевые слова: Арцах, Закаряны, Иване I, Доп, Цар, Гасан-Джалал, Хоришах.

Artashes I. Shahnazaryan, *Institute of History of the NAS RA, Ph.D in History, Associate professor, The Relationship Between the Zakaryans and the Princely Dynasties of Artsakh (Last Quarter of the XII Century - First Half of the XIII Century)*

Summary

At the end of the XII century, the Armenian people's liberation war against Seljuk rule – which lasted for about forty years and was led by the Zakaryans under the auspices by the Georgian Bagratunis – achieved positive results. Most of the central, northern, and northeastern provinces of the country were liberated. The ruling dynasties that had managed to preserve their existence under foreign domination rose in power due to favorable conditions, and their principalities became powerful – a process

in which the Zakaryans played a crucial role.

Among them, the principalities of Upper Khachen (or Haterk), Tsar and Lower Khachen are of particular significance. The Zakaryans had established marital ties with the ruling dynasties of the latter two. However, the Zakaryans' relationships with them were not identical. While the ruling family of Tsar maintained a vassal relationship with the Zakaryans, the ruling family of Nerkin Khachen maintained equal relations, as the Zakaryans were not their suzerains.

This fact indicates that, prior to the establishment of Mongol rule, the principality of Nerkin Khachen was not part of Zakaryan Armenia. Rather, it belonged to the Georgian Kingdom and existed alongside a network of feudal principalities under Zakaryan leadership.

Key words: Artsakh, Zakaryans, Ivan I, Dop, Tsar, Hasan-Jalal, Khorishah.